Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 6 | Feb 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

" लोकसाहित्यामधून दिसणारे कृषिसंस्कृतीचे दर्शन "

सुहास मुरलीधर उघडे

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग, वसुंधरा कला महाविद्यालय,जुळे सोलापूर, सोलापूर.

सारांश :

मराठी साहित्यामध्ये लोकसाहित्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. शहरात वास्तव्य करणाऱ्यांना लोकसाहित्याचे दर्शन अभावानेच होते. लोकसाहित्याचे प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे ते मौखिक व संक्रमित असते. तसेच लोकसाहित्य लोकांच्या जगण्याचाच एक भाग असल्याने जेथे जेथे जगण्याचा संबंध येतो तेथे तेथे या सर्व बाबी लोकसाहित्यात श्रध्दास्थानी असतात. मनुष्य निसर्गाचा एक घटक आहे. इतर प्राण्यांपेक्षा मनुष्याने आपल्या बुध्दीच्या जोरावर आपली प्रगती करून जीवन सुखकर केले. मनुष्याने आपल्या मूलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी बुध्दीचा वापर केला. मनुष्य समूहाने वास्तव्या करू लागला, त्यामधूनच संस्कृतीचा उदय झाला असावा.

प्रस्तावना :

मनुष्याची प्राथमिक गरज अन्न, याकरीता मनुष्य आदिमावस्थेत भटकंती करीत होता. परंतु त्याला शेती पिकविण्याचा शोध लागला आणि त्याची भटकंती संपून तो स्थिर झाला असावा. शेती करण्यास मानवाने प्रारंभ केल्यानंतर त्याने काही निरीक्षणे करून अंदाज बांधले असावेत. आपले शारीरिक श्रम कमी व्हावेत म्हणून जंगली पशू-पक्ष्यांना त्याने माणसाळावले असेल. या सर्वांच्या एकत्रीकरणातूनच 'कृषिसंस्कृतीचा' उदय झाला असावा असे मला वाटते.

निसर्ग जगण्याला गती देतो, जीवनाला आकार देतो. त्यामुळे शेती-माती, निसर्ग, पर्जन्य, डोंगर, नदी--नाले, वृक्ष-वल्ली, पशु-पक्षी, चंद्र-सूर्य यांच्याबद्दलचा जिव्हाळा व्यक्त होतो. मनुष्य निसर्ग घटकांना आपल्या जीवनातील सुख, दु:खात सहभागी करून घेतो. सण-उत्सवाप्रसंगी गाईल्या जाणाऱ्या गीतांमध्ये सूर्य-चंद्र, तारे, नदी--नाले, वारे, पशु-पक्षी या सगळयांचा उल्लेख हमखास सापडतोच. किंबहुना मनुष्याच्या जीवनाची गतीच निसर्गावर अवलंबून असते. निसर्ग अनुकुल असेल तेंव्हा मनुष्य आनंदी असतो आणि निसर्ग प्रतिकूल असतो तेंव्हा मनुष्य त्याची आराधना करतो.

समूहवृत्ती बळावल्याने मनुष्य एकाकी न राहता तो समुदायाचा घटक बनतो. जीवनातील विशेष सांगतो. समुदायासमोर समस्या मांडतो, समुदाय त्यावर उपाय शोधतो. त्याचप्रमाणे या सामुहिकतेमधून रंजनात्मक बाबींचा शोध त्याने घेतला असावा. विविध व्यवसायाचे, विषयाचे ज्ञान त्याने आत्मसात केले असावे, हेच ज्ञान पुढील पिढीत संक्रमित केले. शेतीची अवजारे, शेतीविषयक ज्ञान, लोकवैद्यक, लोक ज्योतिष या सर्वांनी समाजाची गरज भागविली.

जीवन जगत असताना मनुष्य अनेक आधार शोधीत असतो. त्याला स्वत:चे परावलंबीत्व जाणवते, या हतबलतेमधून, दुर्बलतेमधून अस्वस्थ झालेला मानव स्वस्थचितासाठी विधी करतो. अशा वेळी देवतांना प्रार्थना करणे, निसर्गावर नियंत्रण असल्याचे निरनिराळ्या कृतीमधून श्रध्दा व्यक्त करणे इत्यादी बाबी सहजपणे किंवा जाणिवपूर्वक करीत असतो. त्यामुळे त्याच्या जीवनात उत्साह निर्माण होतो.

एखादे वर्षी पाऊस न पडल्यास किंवा आवश्यकतेपेक्षा कमी पडल्यास खेड्यातील जीवन विस्कळीत होते. लोकांना काम मिळेनासे होते, लोक हवालदिल होतात. शेतीवरच सर्वांची उपजीविका असल्यामुळे भविष्यकाळासंबंधी अंधःकार निर्माण होतो. अशा वेळी पाऊस पडावा म्हणून लोक देवाची प्रार्थना करतात, नवस करतात, त्याला साकडे घालतात, त्याप्रमाणे काही तोडगे करतात. पाऊस पडावा म्हणून परंपरेने काही विधी केले जातात, त्याचा संबंध विशिष्ट देवतेशी नसतो, त्याचे स्वरूप यातुक्रियात्मक असते (डॉ. प्रभाकर मांडे, २००८).

पाऊस पडण्यासाठी विधी करण्याबरोबरच काही वेळा गाणी गाईली जातात. यामध्ये पाऊस आणि पाण्याशी संबंधित घटकाचा उल्लेख केला जातो.

" दगडाचा देव, पाणी मोठा येव "
" मेघराजा पाणी दे, साळी दाळी पिकू दे "
किंवा
" पाऊसपाणी आबादानी, कण्याचे मडके कणकण भरी "
किंवा
जंगल सुखा, बैल भुका ।
अल्लामियाँ पाणी दे, भाजी रोटी खान दे

मराठी भाषेतील लोकसाहित्याचा व लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचा विचार केला असता लोकजीवनाची जी विविध रूपे आढळतात. यामधील कृषिजनसमूह, स्त्री, शूद्र, गरीब घटकांना केंद्रस्थानी ठेवून सामाजिक वास्तवाचा अन्वयार्थ लावणाऱ्या जीवनाभिमुख लोकसाहित्याचा अभ्यास व संशोधन होणे गरजेचे वाटते.

*** औद्योगिकीकरण आणि कृषिसंस्कृती :-**

लोकसाहित्य लोकजीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. लोकसाहित्यामधून व्यक्त होणारे जीवन समाज जगत असतो. लोकसाहित्यातून समाजाची कोणती तरी गरज पूर्ण होते. त्यामुळे समाज जीवनाला आकार देण्याचे महान कार्य लोकसाहित्याकडून घडत असते. समाजजीवन परिवर्तनशील असल्यामुळे लोकसाहित्याची निर्मिती सतत होत असते. थोडक्यात लोकसाहित्य म्हणजे लोकांचे जीवन जगण्याची पध्दती होय. लोकजीवनाचा संदर्भ सोडून लोकसाहित्याचा अभ्यास अशक्य आहे.

औद्योगिकरणामुळे मानवी जीवनात परिवर्तन घडून आले. शारीरिक श्रम कमी झाले, उत्पादनात वाढ झाली. यांत्रिकीकरणामुळे भावनिकता संपत चालली, कलावंताचे मोल कमी झाले, जात्याची जागा पिठाच्या गिरणीने घेतली. त्याचबरोबर कानाला मनाला भुरळ घालणारी पहाटेची गोड गाणी लुप्त झाली. शेतातील मोट हाकताना राजा, सर्जा, परदान्या या बैलासाठीची गाणी संपली, नागपंचमी, दिवाळी, होळी या प्रसंगी गाईली जाणारी गाणी काळाच्या ओघात नष्ट झाली. ट्रॅक्टरमुळे बैलजोडीकडे दुर्लक्ष झाले. मळणी यंत्रामुळे श्रम कमी झाले. परंतु संघ भावनेचे काय ? हा प्रश्न अनुत्तरीतच राहतो. परस्परावरील श्रध्दा, निष्ठा, प्रेम या मूल्यांचे व भावनेचे काय ? घराची व शेताची इमाने राखण करणारा कुत्रा त्याच्यावरील विश्वास, प्रेम याचे पडसाद लोकसाहित्यामध्येच पडले आहेत.

कृषिसंस्कृती गौरवशाली आहे. त्यामध्ये परस्परांबद्दल प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी, विश्वास, आदर, निष्ठा, श्रध्दा या बाबी भरभरून पहावयास मिळतात. शेतकरी सर्जनशील आहे, त्याचप्रमाणे तो मनाने थोर आणि उदार आहे. शेतकरी त्याच्या शेताचे क्षेत्रफळ लहान असो की मोठे त्याला सुगीच्या दिवसामध्ये आपल्या आप्तेष्टांना हुरडा आणि रानमेवा खाऊ घालण्यात काही वेगळाच आनंद मिळतो. याप्रसंगी त्याच्या मनात व्यावहारिक विचार येत नाहीत, त्याला देण्यातच धन्यता वाटते.

अशा दयाळु मनाचा मोठेपणा जपणाऱ्या शेतकऱ्याला आणि त्याच्या पशुधनाला शब्दबध्द करून साहित्यामध्ये स्थान देण्याची कामगिरी काही कल्याणकारी संतानी केली. त्यानंतर शेतकऱ्यांच्या जीवनाबद्दल त्यांच्या स्थितीबद्दल चिंतन करून साहित्यात शेतकऱ्यांना स्थान देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम महात्मा फुले यांनी केले. विषम शोषणवादी व्यवस्था बदलण्यासाठी खुप प्रयत्न केले. लोकमानसाला विचारशील व कृतिशील बनविण्यासाठी विपुल साहित्य निर्मिती केली.

२० व्या शतकाच्या अखेर जागतिक स्तरावर बदलाचे वारे वाहू लागले. श्रीमंत राष्ट्रांनी गरीब राष्ट्रांना व देशांना वेठिस धरण्याचे नवे तंत्र अंमलात आणले आणि खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या नव्या संकल्पनेचा उदय झाला. या धोरणामुळे निश्चित कोणाचे भले होणार होते ? हा प्रश्न अनुत्तरीच होता. भारतीय राज्यघटनेतील कल्याणकारी राज्य ही संकल्पनाच त्यामुळे मोडीत निघाली आहे. कृषि, धान्य, खते-बियाणे, रॉकेल, पेट्रोल, डिझेल, आरोग्य आणि शिक्षण या क्षेत्रातील अनुदान टप्प्या-टप्प्याने बंद होत आहे. थोडक्यात हे धेरण उद्योगधार्जिणे आहे. म्हणजेच धनिक अधिक धनवान होण्यासाठीची ही यंत्रणा आहे, असे दिसून येते. शेतकरी, कष्टकरी, श्रमिक, मजूर, दीन-दलित, असंघटीत यांच्यासाठी यामध्ये काहीच नाही. आज महाराष्ट्रात देशात सर्वाधिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत, हेच खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण संस्कृतीचे दृश्य परिणाम आहेत.

संगणक युगाने सर्व जगच खेडे करून टाकले, माहिती तंत्रज्ञानाचा महापूर आला, मूल्ये बदलली, नैतिकतेचा ऱ्हास होताना दिसू लागला, माणूस एकाकी झाला. आपली दु:खे इतरांना न सांगता प्रतिष्ठेच्या बुरख्यात राहू लागला. प्रेम, आपुलकी, जिव्हाळा याऐवजी तुटलेपण आले. आदर, श्रध्दा, निष्ठा ही मूल्ये फक्त उच्चारण्यापुरती उरली. सामान्यांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावला जावा, म्ह□न अनावश्यक गोष्टी खरेदी करण्यासाठी मॉल संस्कृती आली, चंगळवाद फोफावला, भाऊ - बहिण यांचे पवित्र नाते त्यासाठीचा सण रक्षा बंधन. एखाद्या भावास रक्षा बंधनाचा विसर पडतो, परंतु 'फ्रेंडशिप डे' आवर्जून लक्षात राहतो. एकत्र कुटुंब पध्दती संपुष्टात येत असल्याने जवळपास आजी - आजोबा घरातून हद्दपार होऊन वृध्दाश्रमात पोहचले. मग पाळणा घरात राहणाऱ्या या चिमणा-पाखरांना शूर वीरांच्या कहाण्या कोणी सांगायच्या. परोपकार करावा, मुक्या प्राण्यांवर प्रेम करावे, त्याच्याबद्दल दया बुध्दी ठेवावी, हे बाळकडू अधिकार वाणीने कोण पाजवणार ? यासारख्या असंख्य बाबी अनुत्तरीतच आहेत, यासाठी लोकसंस्कृतीचे जतन व्हावे, असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह - डॉ. प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.
२) लोकसाहित्य : साजशिणगार - डॉ. सरोजिनी बाबर, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती.
३) लोकसाहित्य : एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र - डॉ. गंगाधर मोरजे, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे.
४) लोकसाहित्य : आकलन आणि आस्वाद - डॉ. शंकर राऊत, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
५) संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य : काही अनुबंध - रा. चिं. ढेरे, श्रीविद्या प्रकाशन.
६) लोकसाहित्य संशोधन पध्दती - अनिल सहस्त्रबुध्दे - दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे.
७) लोकसाहित्य : रंग आणि रेखा - डॉ. शरद व्यवहारे, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर.
८) लोकसाहित्य : आकलन आणि आस्वाद - - डॉ. गंगाधर मोरजे, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पु□.
९) लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा - रा. चिं. ढेरे, श्रीविद्या प्रकाशन.
१०) लोकसाहित्य (संकल्पना स्वरूप) - डॉ. व्यवहारे, तिरूपती प्रकाशन, परभणी.